

Структурно-семантична характеристика відад'єктивних словотвірних гнізд в українській мові

Система у словотворі – це система словотвірних гнізд. Під цією комплексною одиницею словотвору, слідом за О.М.Тихоновим, розуміємо впорядковану відношеннями похідності (мотивованості) сукупність слів, що характеризується спільністю кореня (5; 36). Проблема дослідження словотвірних гнізд в українській мові досі залишається маловивченою, хоча саме аналіз структурно-семантичних особливостей словотвірного гнізда дає можливість всебічного описання як словотвірного потенціалу різних розрядів слів, так і специфіки дериваційної системи мови взагалі.

Цей аспект дослідження цікавий як у теоретичному, так і в дидактичному плані, оскільки дає можливість осмислити дериваційні зв'язки на різних етапах словотвору, що є складним моментом у вивченні теоретичного курсу словотвору.

Специфіка гніздового словотвору найяскравіше постає при вивченні його в межах однієї тематичної або лексико-семантичної групи, адже слова, що складають ці групи, зазвичай мають близький або однаковий набір похідних (6; 48).

Об'єктом дослідження стали словотвірні гнізда, вершинами яких є прикметники, що входять до лексико-семантичної групи на позначення ознаки, яка сприймається за допомогою органів чуттів: зору, слуху, дотику, нюху, смаку – тобто емпірично. Це такі прикметники, як вогкий, гарячий, гіркий, гладкий, голосний, гострий, густий, гучний, духмяний, задушливий, затхлий, жорсткий, мокрий, мутний, м'який, прісний,

прозорий, різкий, пружний, прямиий, пухкий, рідкий, твердий, тугий, тупий, сухий. (Примітка. Аналізувалися лише прикметники з непохідною або спрощеною морфемною структурою.)

Через відсутність спеціальних гніздових словотвірних словників, що б охоплювали достатню кількість лексичного матеріалу, словотвірні гнізда конструювалися нами з використанням існуючих лексикографічних посібників української та російської мов (1; 2; 3; 5; 6).

Мета нашої роботи – аналіз структури відад'єктивних словотвірних гнізд та семантики похідних різних ступенів словотвору в межах одного гнізда.

Структура словотвірного гнізда визначається співвідношенням одиниць двох планів – синтагматичного та парадигматичного. У синтагматичному (горизонтальному) плані словотвірне гніздо являє собою сукупність словотвірних ланцюжків, а в парадигматичному (вертикальному) – сукупність словотвірних парадигм (6; с. 41; 4).

Глибина аналізованих словотвірних гнізд коливається від 1 до 5 дериваційних ступенів, тобто максимальна кількість ланок у словотвірних ланцюжках, що входять до гнізда, не перевищує 5, наприклад: затхлий – затхлість (1), різкий – різкуватий – різкувато (2), прісний – опріснити – опріснений – опрісненість (3), гострий – гострити – нагострити – нагострювати – нагострювання (4), сухий – сушити – посушити – посуха – посушливий – послушність (5).

Кількість похідних одного ступеня, тобто в одній словотвірній парадигмі, також не однакова і залежить від позиції парадигми відносно вершини гнізда.

Найпоширенішим в аналізованих гніздах є парадигми першого та другого ступеня словотвору, що пояснюється відомим твердженням: непохідні (або з мінімальною словотвірною структурою) слова мають значно більший

словотвірний потенціал, ніж похідні (або ті, словотвірна структура яких значно складніша) (6; с. 47). Наводимо як приклад парадигму першого ступеня словотвору прикметника мокрий: мокрий - моква, мокляк, мокнути, мокровина, мокренький, мокрець, мокреча, мокриця, мокринь, мокрісінський, мокрість, мокріти, окріший, мокро, мокрота, мокрота, мокруватий, мокруха, мокрющий, мокряк (тут і далі не враховані іноді дуже багаточисельні складні деривати), а також парадигму другого ступеня словотвору: сухий -(сушити) – висушити, (і) зсушити, насушити, осушити, росушити, підсушити, пересушити, посушити, просушити.

Парадигма першого ступеня словотвору в аналізованих гніздах має чотириблочну структуру:

- 1) ад'єктивний,
- 2) субстантивний,
- 3) дієслівний,
- 4) прислівниковий блоки.

Ад'єктивний блок складають прикметники що означають:

а) “заперечення або помірний вияв ознаки” (словотвірний афікс – префікс не-): негарячий, негучний, непрозорий і т.д.¹;

б) “незначний ступінь вияву ознаки” (суфікс -уват-): гіркуватий, густуватий, твердуватий та ін.;

в) “надмірний вияв ознаки” (суфікс -ист-): пружнистий, прозористий; (суфікс -ущ-): гострющий; (префікс над-): надгустий;

г) “вищий ступінь (порівняно з нормою) вияву ознаки” (суфікс -іш-): густіший, гарячіший та ін.;

д) “суб'єктивну оцінку ознаки” (демінутиви з суфіксами -еньк-, -есеньк-, -ісінк-): мокренький, сухісінський, гладесенький. Зазначимо, що, крім зменшувально-пестливого, ці суфікси можуть передавати значення різного ступеня вияву ознаки, наприклад:

¹ Тут і далі словотвірне значення афіксів подається за (7).

вогкенький – “трохи вогкий”, густенький – “досить густий”, м'якесенький – “дуже м'який”.

Субстантивний блок включає похідні іменники:

а) зі значенням “опредметнена (абстрагована) ознака”. Використовується переважно суфікс -ість, (додається до основи всіх твірних прикметників), а також суфікси -от(а): густота, мокрота, гострота, твердота; -ин(а): густина, рідина, твердина; нульовий суфікс: гладь, муть, гуша, тверджа; суфікс -інь: гарячінь, гладінь, мокрінь, твердінь;

б) з такими предметно-характеризуючими значеннями:

- “предмет – носій непроцесуальної ознаки”: м'якуш, тупець, тупиця (велика тупа сокира);
- “особа – носій ознаки”: гоструха (жвава, моторна дівка), тупак, тупиця (дурень);
- “тварина – носій ознаки”: гірчак, гострець, мокрець;
- “простір, територія розповсюдження ознаки”: мокровина, мокряк;
- “явище, що характеризується ознакою”: мокреча, моква (мокра, дошова погода);
- “виріб, що характеризується ознакою”: гаряч (напій), мокруха (горілка), пухкенік (печиво);
- “хвороба, що характеризується ознакою”: сухота, мокрота, мокрець, гарячка.

Дієслівний блок складається з похідних дієслів, що мають значення:

а) “наділити кого- або що-небудь ознакою” (передається суфіксом -и(ти): гірчити, гострити та под.;

б) “набувати ознаки” (суфікси -і(ти), -ну(ти): густіти, мокріти, радіти; гіркнути, мокнути, м'якнути, сохнути, гуснути, тверднути.

Прислівниковий блок включає в основному похідні прикметників, а також окремі префіксально-суфіксальні прислівники: згаряча(у), згуста, посуху, зрідка.

Парадигма другого ступеня словотвірних гнізд, що аналізуються, також має однаковий частиномовний склад. До неї входять іменники (абстрактні та (рідше) конкретні), відіменникові та віддієслівні прикметники або дієприкметники, дієслова та прислівники.

Субстантивний блок на цьому ступені представлений:

а) абстрактними іменниками з суфіксом -ість, утвореними від основ прикметників на -уват- першого ступеня:

гіркуватість, вогкуватість, та ін.;

б) віддієслівними іменниками на -нн- зі значенням предметної дії: гостріння, твердіння та под.;

в) одиничними іменниками з різними предметно-характеризуючими (згусток, м'якушка, опрісок) та збірним (мокротиння, мокряччя) значенням.

До ад'єктивного блоку другого ступеня належать:

а) відіменникові відносні прикметники з суфіксами -н-, -ов-, -лив-: гіркотний, гарячковий, рідинний, посушливий;

б) віддієслівні прикметники з суфіксами -льн-, -л-: м'якшильний, обм'яклий, опріснілий;

в) активні та пасивні дієприкметники: мокнучий, опріснений, напружений, рідіючий, зріджений, висушений.

Дієслівний блок другої парадигми складають префіксальні дієслова доконаного виду (розгарячити, згіркнути, погладити, перегострити і т.д.), зворотні форми дієслів доконаного та надоконаного виду (мутитися, згуститися, розрідитися), суфіксальні дієслова недоконаного виду (згушати, опріснювати, зріджувати, голоснішати та ін.).

Прислівники, зафіксовані на цьому ступені, небагаточисельні і є похідними від прикметників (найчастіше демінутивів) першого ступеня: вогкувато, гіренько, гладесенько, рідесенько та под.

Парадигма третього ступеня наявна лише у половини прикметників аналізованої групи. Вона представлена переважно похідними дієсловами:

- з постфіксом -ся: згладитися, нагостритися, помутитися;
- вторинного недоконаного виду з суфіксами -а-, -ува-: погладжувати, вигострювати, змокати;

Саме в цій парадигмі наявні випадки так званої наявної подвійної мотивації дієслів: розгарячитися – від розгарячити або гарячитися; нагостритися – від нагострити або гостритися. На інших ступенях подібне явище не зафіксоване.

Серед інших частин мови – похідних третього ступеня:

а) віддієслівні прикметники на -л(ий): розгарячений, згустілий, помутнілий та пасивні дієприкметники (згірчений, вигострений та ін.);

б) абстрактні віддієслівні (гарячування, розгладження, зріджування) та відад'єктивні (опрісненість, зрідженість, сухотність) іменники;

в) окремі конкретні іменники (згусточок, згущувач, опріснювач);

г) окремі якісні прислівники (гарячково, гіркотно) та деякі інші похідні.

Ще менш чисельною є парадигма четвертого ступеня словотвору. Вона наявна лише у 10 прикметникових гніздах. До її складу входять в основному віддієслівні абстрактні іменники (нагострювання, намокання, гарячковитість, пом'кшеність);

– постфіксальні дієслова недоконаного виду (згладжуватися, вигострюватися, просушуватися);

– окремі прикметники (пом'якшувальний, намоклий, посушливий) та прислівники (гарячковито, прогіркло).

І, нарешті, п'ятий ступінь представлений лише в одному словотвірному гнізді (вершина - прикметник сухий) абстрактними іменниками на -ість (посушливість, посухостійкість).

Отже, пересвідчуємося, що кількісний склад неперших парадигм у словотвірному гнізді та словотвірний потенціал похідних слів знаходиться у прямій залежності від

складності словотвірної структури похідного слова, що виступає твірним для вищого ступеня. Розмір словотвірного гнізда, безумовно, залежить і від того, однозначним чи багатозначним є прикметник – вершина гнізда: чим більше лексико-семантичних варіантів має прикметник, тим розгалуженішим є сукупність його похідних: найбільш “багатими” на похідні виявилися прикметники гострий, густий, м’який, рідкий, сухий, твердий, що мають велику кількість відтінків лексичного значення.

Подібне дослідження може розглядатися як підготовчий етап на шляху укладання загального гніздового словотвірного словника української мови, потреба в якому очевидна.

Література.

- Русско-украинский словарь: В 3 т. – К., 1980-1981.
- Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. – К., 1985.
- Словник української мови: В II т. – К., 1971-1980.
- Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 10-11.
- Тихонов А.Н. Гнездовой словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – М., 1985.
- Українсько-російський словник. – К., 1964.
- Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К., 1982.